

ЭЪТИҚОДИ ТОИСЛОМИИ ТУРКҲОИ ОСИЁИ МИЁНА	<i>Аюбов Абдусалом Рауфович, д.и.т., профессор, мудири кафедраи таърихи умумии МДТ «ДДХ ба номи академик Б. Гафуров» (Хучанд, Тоҷикистон)</i>
ДОИСЛАМСКИЕ ВЕРОВАНИЯ ТЮРКОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ	<i>Аюбов Абдусалом Рауфович, д-р. истор. наук, профессор, заведующий кафедрой всеобщей истории ГОУ «ХГУ имени академика Б. Гафурова» (Худжанд, Таджикистан)</i>
PRE-ISLAMIC BELIEF OF THE TURKS OF CENTRAL ASIA	<i>Ayubov Abdusalom Raufovich, doctor of history, professor, head of the department of general history, SEI «KhSU named after acad. B. Gafurov» (Tajikistan, Khujand) e-mail: abdulalom-1@mail.ru</i>

Масъалаи эътиқоди динии қавмҳои туркзабони Осиёи Миёна то омадани арабҳо ва ҷоришавии ислом баррасӣ шудааст. Мутобиқи маълумоти манбаъҳои таърихӣ ва адабиёти илмӣ маълум мегардад, ки дини туркҳои Осиёи Миёна монотеистӣ буд. Худои онҳо Тангри ном дошта, дар худ Худои ягона, Худои Осмон, офтобу оташиро таҷассум мекард. Номии ин худо аз эътиқоди динии қадимтарини қавмҳои бодиянишини Осиёи Марказӣ манишар мегирад. Парастии Тангри дар Осиёи Миёна дар зами таъсири ғояҳои эътиқодҳои маҳаллӣ бой гардид. Тангрипарастии туркҳо чун таълимоти зардуштия ғояҳои меҳрпарастиро дарбар мегирифт. Баробари ин як қисми туркҳо зами таъсири сугдиён пайрави дини зардуштия буданд. Онҳо ҳамчунин ба чанд мазҳабҳои дигар эътиқод менамуданд, аммо онҳоро ба таъри кулӣ қабул накардаанд.

Калидвожаҳо: Осиёи Миёна, дини туркҳо, дини монотеистӣ, эътиқоди динии тоисломӣ, , тангрипарастӣ, зардуштия

Рассмотрены религиозные верования тюркских племен Средней Азии до прихода сюда арабов и распространении ислама. По сведениям письменных источников и научной литературы, религия тюрков Средней Азии была монотеистичной. Их бог назывался Тенгри и олицетворял собой единого бога, бога Неба и бога Солнца и огня. Имя этого бога берёт начало от религиозных верований кочевых племен Центральной Азии. Отмечено, что почитание Тенгри в Средней Азии обогатилось под влиянием местных верований. Тенгрианство тюрков, как и зороастризм, включало также идеи митраизма. Наряду с этим, часть тюрков под влиянием согдийцев придерживалась зороастризма. Они также исповедовали некоторые другие религии, но в массовом порядке не приняли их.

Ключевые слова: Средняя Азия, религия тюрков, монотеистичная религия, доисламские религиозные верования, тенгрианство, зороастризм

The article examines the religious beliefs of the Turkic tribes of Central Asia before the arrival of the Arabs and the spread of Islam. According to written sources and scientific literature, the religion of the Turks of Central Asia was monotheistic. Their god was called Tengri and personified one god, the God of Heaven and the God of the Sun and Fire. The name of this god originates from the religious beliefs of the nomadic tribes of Central Asia. It is noted that the veneration of Tengri in Central Asia was enriched under the influence of local beliefs. Tengrism of the Turks, like Zoroastrianism, also included the ideas of Mithraism. Along with this, some of the Turks, under the influence of the Sogdians, adhered to Zoroastrianism. They also practiced some other religions, but did not accept them en masse.

Key-words: *Central Asia, the religious of the Turkic tribes, the monotheistic religion, pre-Islamic religious belief, Tengri, Zoroastrianism*

Қавмҳои туркзабон аз аҳди қадим ба Худои ягона, Худои Осмон, офтобу оташ – Тангри эътиқод мекарданд. Тангри дар тасаввуроти онҳо ба қаҳрамонони заминӣ, воқеӣ хеле наздик аст. Номҳои худои Тангри ба олами динии қадимтарини қавмҳои бодиянишинони Осиёи Марказӣ рафта мерасад, ки дар катибаҳои Орхон дар нимаи аввали асри VII инъикос ёфтааст. Дар маҳалли қад-қадӣ дарёи Орхон дар марзи Муғулистон маркази тамаддуни туркӣ мавҷуд буд, ки мисоли он муттаҳидшавии этнофарҳангии гуннҳо (соли 209 т.м. – асри II м.), империяи туркҳо (асрҳои VI–IX) мебошад. Ин ҷо хатти маҳсули туркиро истифода мебарданд. Тобистони соли 1889 аз Муғулистони Шимолӣ ёдгориҳои навиштаҷоти рӯи санг, бозмондаҳои қабрҳо бо ҳайкалчаҳои мармарини одамон ва ҳайвонот ба даст омаданд. 25 ноябри соли 1893 забоншиносии даниягӣ В.Томсен асрори хатти енисейӣ-орхониро кашф кард. Вай маънии фонетикии ҳамаи навиштаҷотро нишон дод. Аввалин калимаи хондашуда «Тангри» буд [6, с.17].

Чун дигар динҳои ҷаҳонӣ тангрипарастӣ дар заминаи ғояҳои эътиқодҳои маҳаллӣ дар Осиёи Марказӣ ба вучуд омадааст. Вай тавассути муносибат бо шаманҳо ва намояндагони дигар динҳои маҳаллӣ, ҳамчунин дар натиҷаи иртибот бо минтақаҳои ҳамсоя бойгардид.

Мафҳуми калидии тангрипарастӣ Тангри мебошад. Истилоҳи «Тангри» дар ёдгориҳои хаттии бостонии турк ва дар «Девони луғот ат-туркӣ»-и Маҳмуди Қошғарӣ «Танри» сабт шудааст. Вай дар аъёнаҳои гуногуни фарҳангӣ бо нигоҳи доштани маъно ва маъноии аслии худ ба таври мухталиф навишта ва хонда мешавад: дар забонҳои олтойӣ – «Тенри», якутиҳо – «Танра», муғулҳо – «Тенер», бурятҳо – «Танер». Дар бархе аз забонҳои туркии муосир ин вожа дар шакли “Танир” хонда ва навишта мешавад. Худи вожаи «Тангри» прототуркӣ буда, минбаъд ба забони гуннӣ гузаштааст. Он аз ду решаи «тен» ва «ри» иборат буда, қисми аввал маънои «осмон», қисми дуюм маънои «инсон»-ро медиҳад. Дар забонҳои туркии муосир вожаи «эр» (ир) ба маънои мард аст. Истилоҳи «тан» дар туркҳо ва гуннҳои қадим ба маънои “субҳидам”, “тулӯи офтоб”, «нур ҳама чизро равшан мекунад», «ҳар чиз аз хоб бедор мешавад ва ба зиндагӣ оғоз мекунад»-ро дошт [3, с.19].

Бисёре аз муҳаққиқони муосир бар он ақидаанд, ки калимаи “тангри” аз Байаннаҳрайни қадим баромадааст. Онҳо ба олими амрикоӣ Л.Оппенхайм истинод мекунанд. Вай қайд кардааст, ки дар Бобулистон аз давраи ҳокимияти шоҳ Саргон (2316-2261 пеш аз милод) то замони Хаммурапи (1792-1750 пеш аз милод) номи шоҳро яқоя бо муайянкунандаи “Худо Дингир” менавиштанд [9, с.78]. Истилоҳи “дингир” гӯё ба Осиёи Марказӣ дар шакли “тангри” гузаштааст. Аммо то кадом андоза ин фарзия асос дорад, маълум нест.

Бархе аз олимони замони пайдоиши тангрипарастиро чун як равияи динию фалсафӣ ҳазорсолаи V-IV пеш аз милод медонанд. Ҳамчун асос маълумотиҳои бостоншиносӣ аз қабристонии Сузи Байаннаҳрайн, маводи фарҳангии Афанасиевии Осиёи Марказӣ ва Олтой гирифта шудаанд [4, с.12].

Тангрипарастӣ динест, ки бо эътиқод ба Офаридгор асос ёфта, тахминан дар охири ҳазорсолаи II - ибтидои ҳазорсолаи I пеш аз милод, вале на дертар аз асрҳои V-III то мелод ба вучуд омадааст. Онро бо “Ченли” (“осмон”) -и хуннҳо, “Тян” -и чинӣҳо, “Дингир” -и шумерӣҳо наздик медонанд. Туркҳои қадим чунин мепиндоштанд, ки оламо Тангрихон – худои олӣ, худоён Йер-суб, Умай, Эрлик, Замин, Об, Оташ, Офтоб, Мох, Ситораҳо, Ҳаво, Абрҳо, Шамол, Гирдбод, Раъд ва Раъд, Борон, Тирукамон идора мекунанд. Тангрихон ҳар замон бо Йер (Замин) ва дигар рӯҳҳо (Йорт Иасе, Су Анаси ва ғайра) қорҳои заминиро ба

чо меовард, пеш аз хама мухлати зиндагиро муайян мекард. Масъули таваллуди фарзанди одамон илаҳа Умай ва марги онҳо - Эрлик, “рӯҳи ҷаҳони зеризаминӣ” буданд.

Тафсири истилоҳи “тангри”-ро М.А. Хабичев пешниҳод кардааст. Ба ақидаи ӯ тангри бо худои скифҳо дар симои қаҳрамони асотирии Тарғитай алоқаманд аст. Н.В. Абаев навиштааст, ки бобокалони асотирии тамоми скифҳо Тарғитай бо эпоними «Тангрӣ» иртибот дорад. Вай дар шакли “тур” дар давраи ташаккули тамаддун ва давлатдории турку муғул дар истилоҳоти ҳарбию сиёсии “бага-тур” ва “тархон”, инчунин дар этнонимҳо ва политонимҳои “турк”, “тотор”, “турон” таҷассум ёфта, минбаъд ҳамчун як мавҷудияти кайҳонӣ синоними калимаи “тангри” - худо гардид [1, с.229].

Мазҳаби зардуштӣ тавассути ҳаракатҳои мустамликавии суғдиён берун аз ҳудуди Суғд паҳн шуд. Сайёҳи чинӣ Сюан Сзан навиштааст: “Туркҳо оташро мепарастаданд. Аз ин рӯ, онҳо аз тахтаи ҷӯбӣ истифода накардаанд” [13, с.5]. Эҳтимол ӯ эътиқоди туркҳоро ба дини зардуштӣ дар назар дошта бошад.

Дар соли 568 сафири Византия Земарх менависад, ки дар Ҳафтрӯд сафирон дар ҳавлии ҳокони турк Истамӣ рӯ ба тарафи шарқ ба зону нишаста, ба парчае ки тасвири сари гург ва оташро дошт, таъзим карданд. Танҳо баъд аз он ба манзили ҳокон даромаданд. Дар ин ҷо омехтагии дини зардуштии суғдиён ва тангрипарастии туркҳоро дидан мумкин аст. Ба зону рӯ ба шарқ нишаста, ба сари гург ва оташи сӯзон таъзим кардан як маросими поксозӣ буд [2, с.49].

Тангрипарастии туркҳо мисли дини зардуштӣ гоյаҳои меҳрпарастиро дарбар мегирифт, ки яке аз ақидаҳои динии он тасаввуроти равшанӣ ва оташ ҳамчун рамзи ҳаёт аст: ҳамсари якуми ӯ аз осмон бо нурҳои равшанӣ фаромада, се писар - Офтоб, Моҳ ва Ситора ба дунё овардааст. Ҳамсари дуюм рамзи Замин ва Об буда, ӯ низ се писар - Осмон, Баҳр ва Кӯҳро таваллуд кардааст. Дар ин ҷо таҷассуми одии табиат не, балки дарки табиат ҳамчун манбаи ҳаёт, бо ҳам омадани инсон ва табиат таҷассум ёфтааст. Худи инсон марказ ва таҷассуми табиату кайҳон аст. Ин тасаввурот дар ҳамаи фарҳангҳои аҳди қадим, аз ҷумла дар асотири Юнон ҷой дорад [3, с.135].

Новобаста аз он ки як қисми туркҳо зери таъсири суғдиён пайрави дини зардуштӣ буданд, дар асрҳои VI-X онҳо дини ба худ хос доштанд. Инро бо ҷунин далел исбот кардан мумкин аст, ки мазҳаби буддоии дар замони ҳокимияти Таспар-ҳоқон ва Билга-ҳоқон ба дараҷаи дини давлатӣ бардошташуда, маздопарастии тарғибкунандаи муҳоҷирони суғдӣ тамоми оммаи туркҳоро фаро гирифта натавонистанд, одати бунёди ёдгориҳоро барои марҳумон аз байн набурданд [11, с.69].

Дар ҳақиқат туркҳо аз зардуштия то монавия ба бисёр динҳо эътиқод оварданд. Аммо бо сабаби мавҷудияти сатҳи баланди муносибатҳои синфӣ ва иқтисодӣ онҳо ба таври кулӣ қабул нагардиданд. Илова бар ин эътиқоди ба худ хоси туркҳо то дараҷае баланд буд, ки онҳо акнун ба тасаввуроти динии дигар ниёз надоштанд. К.И. Ташбаева навишта буд, ки “...туркҳо доғмаҳои буддоиро рад мекарданд. Низоми динии худӣ туркҳо талаботи маънавии онҳоро қонеъ мекард ва барои эътиқоди дигар зарурат надошт” [12, с.56]. Аммо як қисми туркҳо дар зери таъсири дини зардуштӣ монданд. Зардуштия ва тангрипарастӣ динҳои аҳолии таҳҷоии Осиёи Миёна буда, аслан динҳои монотеистӣ ба ҳисоб мерафтанд. Тадқиқоти Л.В. Федорова нишон дод, ки тангрипарастии туркию муғулӣ бо дини эронӣ, скифҳо-ориёҳо, сақоҳо, суғдиён, ҳиндуориёҳо, тибетӣ ва ҷинӣҳо робитаи наздики таърихӣ ва ирсӣ дорад [14, с.67].

Муҳоҷирони суғдӣ дар тӯли асрҳо дар байни туркҳои Туркистони Шарқӣ дини зардуштиро тарғиб мекарданд. Дар ин ҷо ибодатхонаҳои зардуштӣ сохта шуд, ки дар онҳо

суғдиён ва туркҳои маҳаллӣ якҷоя ибодат мекарданд, маросимҳои худро мегузарониданд. Дар маъхазҳои хаттӣ оиди муқовимати туркҳо ба дини зардуштии суғдӣ маълумоте нест.

Нахустин ёдгории хаттии туркӣ катибаи Бугут аст, ки дар санги қабри Таспар-хоқон бо алифбои суғдӣ навишта шудааст. Дар тарафи ақиби санг тарҷумаи матн ба забони санскритӣ қандакорӣ шудааст. Дар ин навиштаҷот истилоҳоти динии суғдӣ - Saoṣyant - наҷотдиҳанда, βγ, βγust - худо ва худоён истифода шудааст. Ин нишон медиҳад, ки муаллифи катибаҳо оташпарастии зардуштӣ буд. Дар истилоҳи k'w βγw s'r pwrsty – «Аз худо пурсид» муаллифи катиба на дини буддоии туркҳо, балки худои олии зардуштиён Аҳура Маздоро дар назар дорад [7, с.133]. Дини зардуштия яккахудоиро тарғиб мекунад ва истилоҳи βγ - худо ба Аҳура Маздо мансуб аст. Бояд гуфт, ки ин катиба аз эҳтироми мутақобилаи суғдиён ва туркҳо шаҳодат медиҳад, зеро онро як оташпарастии зардуштӣ бо фармони турки эътиқодманди дини буддой таълиф кардааст.

Дар ҳуччатҳои суғдии қалъаи Муғ тахти рақами А-17, В-15 ва I.1 навиштаҳои марбут ба дини зардуштия мавҷуданд. Барои мисол навиштаҷотҳои зеринро овардан мумкин аст: prn'm βγy δ'mδ'nk – «бо номи худои офаридгор» дар ҳуччати I.1, ZKn βγy ZY ZKn μυδr' πβ'nty – «бо номи Аҳура Маздо ва Митра савганд меҳӯрам» дар ҳуччати Nov.4 [8, с.46]. Тавре В.А. Лившиц навиштааст, дар ҳуччати Nov.4 вазифаи Митра ҳамчун худои шартнома нишон дода шудааст. Дар ҳуччати I.1 чунин навиштаҷот низ мавҷуд аст: «Дирӯз Ничитак (nyzytk) ва коҳин Курчи (βγnpt kwrcy) омаданд... Худатон медонед, ки онҳо дӯстони беҳтарини шумо ҳастанд» [10, с.108]. Ин як қисми мактуби ба Деваштич фириастодаи намояндаи араб Абдурахмон ибни Субҳ мебошад. Ничитаки суғдӣ ва коҳини туркӣ - вағнпат Курчи воизони зардуштия буданд. Махсусан аз рӯҳонӣ Курчи зикр кардан лозим аст, ки ҳамчун туркзабони дини зардуштро қабулкарда, ба дараҷаи вағнпат (βγnpt) расидааст. Аз ин бармеояд, ки зардуштия дини муштаракӣ суғдиён ва туркҳои ин ҷо будааст. Дар баробари ин набояд фаромӯш кард, ки туркҳо низ пайравони тангрипарастӣ, шамания, буддоия, монавия ва масеҳияи шарқӣ буданд.

Дар байни тангрипарастон анъанаи бунёди маъбад дар солҳои аввали муҳоҷирати бузурги халқҳо ва суқунати доимии туркҳо қайд карда шудааст. Онҳо кӯҳҳои зодгоҳи худро тарк карданд, аммо эътиқод ба онҳоро гум намекарданд ва ҳар ҷо ки иншооти нави динӣ месохтанд, дар меъморӣ он тарҳи кӯҳҳои муқаддасро такрор мекарданд. Кӯҳи Кайлас дар Тибет барои онҳо кӯҳи асосӣ - яке аз ҷойҳои муқаддаси зиёрат ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, маконҳои муқаддасро «килиса» меномиданд, ки дар туркӣ то ҳол маънои «калисо»-ро дорад. Дар деворҳои килис нақш мекашиданд. Барои тангрипарастон маъбад ин ҷаҳон дар ҳавои кушод, зери назари Худои Осмон буд.

Ҳамин тарик, тасаввурот дар бораи тангри барои қабули ислом аз ҷониби халқҳои Осиёи Марказӣ заминаи мусоид фароҳам овард, ҳарчанд маълум аст, ки ин раванд ҳамвор сурат намегирифт. Аммо бо зуҳури ислом дар минтақа як навъ таҳаввулот ба амал омад: аҳолии маҳаллӣ калимаи «Тангри»-ро ба сифати худои нав истифода мебард. Ин анъана то замони муосир идома дорад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Абаев Н.В. «Тэнгрианство» и «Ак Чаяан» как духовно-культурная основа кочевнической цивилизации тюрко-монгольских народов Саяно-Алтая и Центральной Азии // Доклады VIII Международного конгресса монголоведов. 5-11 авг. 2002 г. Том 15 (36). - Улан-Баатар: Международная Асс. Монгол. иссл., 2004. - С. 226-237.
2. Аюбов А.Р. Этноконфессиональные отношения согдийцев в эпоху раннего Средневековья // Ученые записки Худжандского госуниверситета им. академика Б.Г. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. - 2017. - №4. - С. 49-56.

3. Аюпов Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. - Алматы: КазНПУ им. Абая. - КИЕ, 2012. - 256 с.
4. Безертинов Р.Н. Тенгрианство – религия тюрок и монголов. – Казань: Слово, 2004. - 259 с.
5. Грене Ф. Знание яштов “Авесты” в Согде и Бактрии по данным иконографии // Вестник древней истории. – 1993. – № 4. – С. 149–160.
6. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. - СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2003. – 560 с.
7. Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута // Страны и народы Востока. Т.Х. – Москва: Наука, 1971. - С. 121-146.
8. Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 414 с.
9. Оппенгейм Л. Древняя Месопотамия. - Москва: Наука, 1990. – 319 с.
10. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. - Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. – 224 с.
11. Сухбаттар Г.К. вопросу о распространении буддизма среди ранних кочевников Монголии // Археология и этнография Монголии / Отв. ред. А.П. Окладников. - Новосибирск, 1978. – С. 61-71.
12. Ташибаева К.И. К вопросу об особенностях верований древних тюрок // Современность: философские и правовые проблемы. - Бишкек, 2003. – С. 55-67.
13. Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань Цзяна. – Москва: Наука, 1991. – 592 с.
14. Федорова Е.В. Эпическое наследие как источник определения места и времени возникновения мировоззрения Тенгри // Материалы Международной научно-практической конференции «Эпическое наследие – реликтовый дух алтайских народов». - Бишкек, 2007. – С.66-72.

REFERENCES:

1. Abaev N.V. “Tengrianism” and “Ak Chayaan” as the Spiritual and Cultural Basis of the Nomadic Civilization of the Turkic-Mongolian Peoples of Sayan-Altai and Central Asia // Reports of the 8th International Congress of Mongolologists. - August 5-11, 2002. - Volume 15 (36). - Ulaanbaatar: International Ass. Mongol. research, 2004. - PP. 226-237.
2. Ayubov A.R. Ethno-Confessional Relations of Sogdians in the Early Middle Ages // Scientific notes (Nomai donishgoh) of Khujand State University named after academician B.G. Gafurov. Humanities and Social Sciences Series. - 2017. - No. 4. - PP. 49-56.
3. Ayupov N.G. Tengrism as an Open worldview. - Almaty: KazNPU named after Abaya. - KIE Publishing House, 2012 - 256 pp.
4. Bezertinov R.N. Tengrism is the Religion of the Turks and Mongols. - Kazan: Slovo, 2004. - 259 pp.
5. Grene F. Knowledge of the Avesta Yashts in Sogd and Bactria according to Iconography // Bulletin of ancient history. – 1993. – No. 4. – PP. 149–160.
6. Klyashtorny S.G. History of Central Asia and Monuments of Runic Writing. - St. Petersburg: Philol. Faculty of St. Petersburg State University, 2003. – 560 pp.
7. Klyashtorny S.G., Livshits V.A. Sogdian Inscription from Bugut // Countries and Peoples of the East. Т.Н. – М.: Nauka, 1971. - PP. 121-146.
8. Livshits V.A. Sogdian Epigraphy of Central Asia and Semirechye. – St. Petersburg: Faculty of Philology of St. Petersburg State University, 2008.
9. Oppenheim L. Ancient Mesopotamia. - М.: Nauka, 1990. - 319 pp.

10. *Sogdian Documents from Mount Mug. Vol. II. Legal documents and letters. Reading, translation and comments by V.A. Livshitsa.* - M.: Publishing House of Oriental Literature, 1962.
11. *Sukhbatar G. On the Issue of the Spread of Buddhism among the Early Nomads of Mongolia // Archeology and Ethnography of Mongolia. Rep.ed. A.P. Okladnikov.* - Novosibirsk, 1978. – PP. 61-71.
12. *Tashbaeva K.I. On the Question of the Peculiarities of the Beliefs of the Ancient Turks // Modernity: philosophical and legal problems.* - Bishkek, 2003. – PP. 55-67.
13. *Tugusheva L.Yu. Uyghur Version of the Biography of Xuan Jiang.* – M.: Nauka, 1991.
14. *Fedorova E.V. Epic Heritage as a Source of Determining the Place and Time of the Emergence of Tengri's Worldview // Materials of the International Scientific and Practical Conference "Epic Heritage - the Relict Spirit of the Altai Peoples".* - Bishkek, 2007. – PP. 66-72.